प्रकरण पहिले

भा. वि. वरेरकरांची वाङ्मयीन जडणघडण आणि वाङ्मयीन वैशिष्टये

प्रकरण पहिले

भा. वि. वरेरकरांची वाङ्मयीन जडण-घडण आणि वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

बंगाल व महाराष्ट्र हे भारत देशातील दोन महत्त्वाचे प्रांत इंग्रजी भाषेचा परिचय ह्या दोन प्रांतातील लोकांना प्रथम झाला. सामाजिक सुधारणेचा विचार याच दोन प्रांतात विचारवंत लोकांनी अंमलात आणण्याचे प्रथम ठरविले. हा वैचारिक भावनिक संबंध परस्परांना पोषक ठरला. ह्या प्रकरणामध्ये मामा वरेरकरांच्या वाङ्मयीन जडण—घडणीचा अभ्यास करणार आहोत.

मामा वरेरकरांचा वाङ्मयीन कालखंड हा १९२० ते १९६० असा आहे. भार्गवराम विठ्ठल उर्फ मामा वरेरकर यांचा जन्म २७ एप्रिल १८८३ ला चिपळूण येथे झाला. मामांना नाटकाचे वेड वयाच्या चौथ्या—पाचव्या वर्षापासून लागले. मामांना नाटकाची आवड असल्याने त्यांचे वडिलही त्यांना नाटकाला घेऊन जात. प्रथम पाहिलेल्या नाटकाचा परिणाम त्यांच्या मनावर झाला होता. रात्रभर चाललेले नाटक पाहताना आपण काहीतरी वेगळे पाहत आहोत. अजब पाहत आहोत असे त्यांना वाटले आणि आपण पाहिलेल्या गोष्टी घरी आल्यावर ते सतत सांगत राहिले. 'बाळाचे पाय पाळण्यात दिसतात.' या म्हणीनुसार त्यांच्या या नाटयवेडाने त्यांच्यात असणारा अलौकिक नाटककार बहरून आला. रंगभूमीच्या क्षेत्रात पाऊल टाकून मामांच्या नाटकी संसाराला सुरूवात केल्यास आज अनेक वर्षे घेऊन गेली असली तरी ही तो संसार थाटण्याची पूर्वतयारी केव्हापासून झाली यांचे सिंहावलोकन केल्याशिवाय तो इतिहास पुरा होणार नाही असे मामा आपल्या आत्मचरित्रात सांगतात. मामांचा जन्म झाला त्यावेळी त्यांचे वडिल पोष्ट खात्यांत नोकरी करीत होते. त्यांच्या सतत होणाऱ्या बदल्यामुळे मामांचे शिक्षण पूर्ण झाले नाही. त्यामुळे अत्यंत रूक्ष असणाऱ्या पोस्ट

आणि तार खात्यांच्या यांत्रिकी जीवनाच्या वातावरणात आयुष्याची वीस वर्षे त्यांना काढावी लागली. वडिलांकडून याज्ञिकी, कथा, पुराणे, कीर्तन याचा परिचय त्यांना झाला. रत्नागिरीच्या मुक्कामातच त्याची ओळख इंग्रजी पुस्तकांशी झाली. आणि यातूनच जिज्ञासू वृत्ती वाढीस लागली. प्रत्येक गोष्टीचा चिकित्सक वृत्तीने विचार करण्याची विलक्षण सवय त्यांना जडली. यातून त्यांच्या सर्व लेखनावर या प्रवृत्तीचा प्रभाव दिसतो.

कोकणामध्ये नाटके विशेष लोकप्रिय होती. कोकणात फारशी लोकसंख्या व सुबत्ता नसताना ही मराठी माणसे अनेक नाटके करायची याला कारण बरेचसे नट नाटककार कोकणातील होते. या सर्वांचा परिणाम म्हणूनच मामांना लहानपणापासून लागलेला नाटकांचा नादच त्यांच्या लिखाणामागची प्रेरणा बनला. नोकरी सांभाळून साहित्य लिहिणे शक्य नसल्याने त्यांनी १९१९ साली म्हणजे वयाच्या ३६ व्या वर्षी नोकरी सोडून निव्वळ लेखनावर उपजीविका करण्याचा निर्णय घेतला. १९१२ च्या सुमारास 'संसार का संन्यास' हया नावाची एक बुध्दकालीन ऐतिहासिक लघुकादंबरी 'भावशर्मा' हया टोपण नावाने लिहिली. मामा आपल्या १९२६ साली लिहिलेल्या 'चिमणी' हया कादंबरीचाच आपली पहिली कादंबरी म्हणून उल्लेख करतात. ही कादंबरी लिहिण्यामागे लेखकाचा उद्देश असा की, नाटक हा अधिक कठीण असा वाङ्मय प्रकार असल्यामुळे यशस्वी नाटककार हा लीलया कादंबरी लिहू शकतो. हे सिध्द करून दाखवण्यासाठी त्यांनी कादंबरी लिहिली.

लघुकथा, कादंबरी आणि नाटक या ललित साहित्याच्या तिन्ही क्षेत्रांत मामा वरेरकर यांनी केलेले लेखन विपुल आहे. मामांचे नाव काढताच डोळयासमोर येतात ती त्यांची नाटके. नाटककार म्हणूनच, ते लौकिकाच्या अत्युच्च शिखरावर विराजमान झाले होते. वयाची सत्तरी उलटून गेली असताना ही त्यांच्या लेखन

कामांत खंड पडलेला नव्हता. गु[illegible]च्याही [illegible] कमी न [illegible] पूर्ण [illegible] टिकून मामा वरेरकर यांना सरकारच्या नाटयस्पर्धेत पहिले स्थान मिळाले होते. त्यांना नाटकाचे तंत्र, त्यातील देखाव्यांचे महत्त्व, त्यातील संगीताचे स्थान या सर्व तपशीलाची जाण होती त्यांच्या आयुष्याच्या सुरूवातीच्या काळात त्यांच्या बंगालशी आणि बंगाली भाषेशी संबंध आला. त्यांनी बंगाली पुस्तकांचा मराठीत अनुवाद केला. पहिल्या कालखंडात शरदच्चंद्र चटोपाध्याय पुढे बंकिमचंद्र बंडोपाध्याय, रवींद्रनाथ टागोर आणि प्रभात कुमार मुखोपाध्याय ह्या लेखकांच्या अनेक कादंबऱ्यांचे आणि रवीद्रनाथ टागोर यांच्या इतर साहित्यांचे-ही त्यांनी मराठीत अनुवाद करून मराठी वाचकांना ह्या उत्तम कलाकृतींचा परिचय करून दिला. ऑल इंडिया रेडिओ सुरू झाला तेव्हापासून त्यांना ह्या माध्यमाचे महत्व पटले होते. आणि चित्रपट व्यवसायाच्या सुरूवातीच्या काळात-ही त्यांनी पटकथा लेखन केले.

मामांनी आपल्या हयातीतच आपले पाच भागातील आत्मचरित्र लिहिले त्याचे नावच मुळी 'माझा नाटकी संसार' असे आहे. त्यात निव्वळ त्यांच्या कर्तृत्वाचा मागोवा न घेता त्यांनी त्या काळातील मराठी रंगभूमीचा तपशीलवार इतिहास लिहिला आहे मामा म्हणतात, ''नाटयलेखन ही साहित्य—दृष्टया केलेल्या वाङ्मय निर्मितीची परिसीमा आहे. नाटक लेखनांत जो सिध्द—हस्त झाला त्याला कादंबरी लेखन म्हणजे हातचा मळ आहे असे मी वारंवार म्हणतो ते माझ्या सुविद्य मित्रांना पटत नाही.''[१] मामांच्या स्वतःच्या दृष्टीने नाटक हाच त्यांच्या जीवनाचा केंद्रबिंदू होता. मामांचा वाङ्मयीन संसार हा जरी नाटकावर उभा असला, एक यशस्वी नाटककार म्हणून त्यांचा नावलौकिक झालेला असला तरी कादंबरी क्षेत्रातही त्यांचे कर्तृत्व रसिक मान्य झाले आहे. १९५२ च्या उत्तरार्धापर्यंत मामांनी ४६ नाटके, २८ कादंबऱ्या, १२ एकांकिका,

२५ श्रुतिका, ४ लघुकथासंग्रह, २७ शरदश्चंद्र वाङ्मयाचे अनुवाद, १ बंकिमचंद्राच्या वाङ्मयाचा अनुवाद, ४ संकीर्ण पुस्तके, १४ रहस्यकथा इतकी विपुल ग्रंथनिर्मिती केली आहे. [illegible] [illegible] घडण [illegible] आदरणीय [illegible] आहे. मामांच्या कादंबऱ्याचे तंत्रकुशलतेचे बळ कमी आहे. [illegible] घडण [illegible] वरेरकर यांच्या कादंबऱ्यांचे क्षेत्र मध्यमवर्गापुरते मर्यादित नाही ते विस्तीर्ण आहे. ती गिरगाव ऐवजी गिरणगावचे-ही चित्रण करते. त्यात चर्चिलेले प्रश्न बहुविध आहेत. वास्तववादी कादंबरीचा विस्तार करणारे महत्त्वाचे लेखक म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. शहरी जीवनाचे झापड असलेली व वास्तव भेदक नजरेने पाहू न शकणारी माणसे त्यांच्या कादंबरीत दिसून येतात.

'विधवा कुमारी' ही मामा वरेरकर यांची कादंबरी गाजली अल्पवयीन विधवेच्या दुःखाची करूण कहाणी त्यात अतीव सहृदयतेने सांगितलेली आहे. त्यांच्या 'धावता धोटा' मध्ये लिहिलेल्या कादंबरीतून गिरणगावातील मजुरांच्या कष्टमय जीविताचा परिचय होतो. 'गोदू गोखले' ही [illegible] प्रसिध्द झालेल्या कादंबरीत मध्यम वर्गाच्या स्त्रीच्या कुंचबणेचे चित्र आहे. 'गोदू गोखले' ही बंडखोर नायिका आहे. 'कुलदैवत' कादंबरीत देवदासीच्या जीवनातील समस्यांचे सहानुभूतिपूर्ण चित्रण केले आहे. [illegible] 'पेटते पाणी' [illegible] [illegible] 'फाटकी [illegible]' या [illegible] ग्रामसुधारणेचा नवा आदर्श समोर ठेवला आहे. ग्रामीण परिस्थितीचे चित्रण करणाऱ्या लेखकांत मामा वरेरकर हे एक आघाडीचे लेखक आहेत. व[illegible]करांनी [illegible] रीतिरिवाजांचा [illegible] घेतलेला. मामा वरेरकरांच्या कादंबरीतील जीवनानुभवाचा प्रमुख भाग त्यांच्या काळातील भारतीय स्त्रीच्या स्थिती विषयीचा

आहे.[१] मामा वरेरकरांनी स्त्रीच्या शारीरिक, लैंगिक गरजा व त्या अपुऱ्या राहिल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या विकृती यांचा कुठेच विचार केलेला नाही. त्यांची मथू (विधवा—कुमारी, परत भेट) गोदू (गोदू गोखले) तिची मुलगी बबी (उघडझाप) बिजली (धावता धोटा) जनी (फाटकी वाकळ) या पुरूषविना जीवन जगण्याचा प्रयत्न करतात. वात्सल्याच्या सहज प्रवृत्तीला त्यांनी कामपूर्तीपेक्षा अधिक महत्त्व दिले. कारण मामा वरेरकरांनी स्त्रीयांचे पुरूषविना संसार थाटण्याचे स्वप्न पाहिले होते

वरेरकरांनी प्रेमविवाहाला मान्यता दिली असली तरी प्रेम या भावनेबद्दल ते व्यवहारिक वास्तववादी पातळीवरून विचार करीत होते. प्रेमामुळे स्त्रीचे सर्व प्रश्न सुटतात व प्रेम स्त्रीच्या जीवनातील सर्वात महत्त्वाचे तत्त्व आहे. [illegible] प्रेम ही महत्त्वाची बाब असली तरी इतर भावनासारखीच तिला भरती—ओहोटी असते. [illegible] वास्तवाची [illegible] होती. त्यांचा 'धावता धोटा' मधील कान्होबा म्हणतो—''माझा प्रेमावर विश्वास नाही! दोघांची मते जुळत असतील, मनोभूमी एक सारख्या असतील तरच संसार सुखाचा होईल.''[२]

मामा वरेरकर यांची सहानुभूती सामान्य जनतेकडे वळलेली होती. उच्चभ्रू पांढरपेशा वर्गावर हल्ले व कुणबी, महार जातीबद्दल सहानुभूतिशील कणव हा त्यांच्या लोकशाहीय व्यक्तिमत्वाचा भाग झालेला होता. [illegible] मामा वरेरकरांनी कठीण परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी स्त्रियांनी हॉटेलचा धंदा ही चालवावा हा विचार 'वेणू वेलणकर' या कांदबरीत आला आहे. 'शिपायाची बायको' ही कादंबरी राजकीय आहे. तर 'फाटकी वाकळ', 'मी—रामजोशी', 'सात लाखातील एक' या कादंबऱ्यात ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यातही शहरी मानसिकता आढळते. [illegible] मधील [illegible] आणि [illegible] तत्त्वज्ञान वरेरकर यांनी [illegible] कादंबऱ्यातून [illegible] पुढे आणले.

वरेरकर यांची ... वाक्यांतील सौदर्य मराठी ... दाखविले ... जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या ... ... व ... नित्य परिचयाची ... जरूर आहे ... वरेरकर याच्या ... दिसतो.

मामा वरेरकर हे ध्येयवादी वाङ्मय सेवक होते. ... त्यांची ... ध्येयनिष्ठा आहे. सामाजिक जीवनातील प्रेरणेतून त्यांचे वाङ्मय उत्स्फूर्तपणे तयार झालेले आहे. ...

... मामा वरेरकर हे जीवननिष्ठ साहित्यिक आहेत असे म्हटले जाते. विशाल समाजजीवनाशी निष्ठा राखून साहित्यनिर्मिती करणारा त्यांच्या सारखा नाटककार व कादंबरीकार एखादाच आढळेल. मामा वरेरकर यांच्या कादंबऱ्यातून समाजजीवनाच्या स्तरांवरील विविध प्रश्न मांडून मराठी कादंबरीचे विषय क्षेत्र व्यापक केले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये अनुक्रमे 'विधवाकुमारी', 'गोदू गोखले', 'धावता धोटा', या कादंबऱ्यातील मामा वरेरकरांच्या त्यांच्या मानसकन्या मथू, गोदू, बिजली, हंसा, ह्या तेजस्वी व बंडखोर आहेत. ... व भव्य.

मामा वरेरकर कारकून, मुनसबदार, मामलेदार, शिपाई, पोलिस इत्यादी वर्गाचे चित्र त्यांच्या प्रवृत्ती व लकबीसह करतात. मामा वरेरकर यांची ही एक वर्गीय सीमा स्पष्ट होते. लोकमानसात रूजलेल्या कीर्तन या लोकमाध्यमातून खालच्या वर्गात जागृती करण्याचा मामा वरेरकर यांचा विश्वास हा त्यांच्या मध्यमवर्गीय मनोवृत्तीतूनच आलेला आहे. यात मामा वरेरकर यांच्या आस्थाशील व आदर्शवादी मनाचा स्वप्नाळू वृत्तीचा उद्रेक व्यक्त होतो. मात्र पांढरपेशा संस्कृतीचे संसार टाकून सामान्य जनतेशी एकरूप होण्याची मामा वरेरकर यांची मानवतावादी कळकळ मनाला प्रभावित करते.

विवाह संस्थेवर तर मामा वरेरकर यांच्या नायिकांची नाराजी दिसते. धावत्या धोटयातील बिजली हंसाला आमरण कुमारिका रहा असा आशीर्वाद देते. 'शिपायाची बायको' या कादंबरीत लग्न प्रकारासंबंधी एक महत्त्वाचे विधान आलेले आहे "भाजीवाली जवळची वांगी घेताना आपण जितकी कसोशी करतो तितकी सुध्दा लग्नाच्या वेळी करीत नाही."[3] विवाह संस्थेविषयीचा अनादर, घृणा वा संताप वरेरकर यांच्या अनेक कादंबऱ्यातून आलेला आहे.

कोकणची प्रादेशिक चित्रणे मामा वरेरकर यांनी केलेली आहेत. व त्यांच्या पावलांवर पाऊल टाकून श्री. ना. पेंडसे, गो. नी. दांडेकर यांच्या सारख्या कादंबरीकारांनी प्रादेशिक कादंबऱ्यांची निर्मिती केली. [illegible]

[illegible]

मामा वरेरकर यांच्या कादंबरीतील सूचकता व संयम हे दोन गुण विशेष महत्त्वाचे वाटतात. सडेतोड व प्रांजल व्यक्तिवादामुळे व विचार सरणीमुळे मामा वरेरकर यांची भाषा तीव्र व तिखट झालेली आहे. कधी—कधी प्रचाराच्या आग्रही प्रतिपादनामुळे त्यांच्या लेखनात फटकळपणा ही पुरेपूर भरलेला आहे. 'कुलदैवत' कादंबरीत काही अर्थपूर्ण सुटसुटीत व परिणामकारक वाक्ये आलेली आहेत. 'कुलदैवत' या कादंबरीतील एक समर्पक वाक्य असे — "माडाच्या झाडाखाली दूध प्यायलं तरी माडी प्यायल्याचा आरोप येतो !"[7]

मामाची भूमिका 'तोंड मिळवणी' या कादंबरीतील काशिनाथ या लेखकाच्या सदृश्य आहे आणि त्याच्यातच मामांच्या यशापयशाचे रहस्य आपणांस मिळते. मामा वरेरकर म्हणतात, ''माझी दृष्टीच वेगळी आहे. इतर लेखकांशी मला तुलना करून पाहायचं नाही. माझे दोष मला टाळता आले म्हणूनच माझ्या नजरेला आलेले ते दोष मला पटत नाहीत. माझा आत्मविश्वास थोरा जबर आहे. अगदी मन मोकळ करून बोलायचं म्हणजे मला जे पटतं त्याला कोणी विरोध केला तर त्याची मी पर्वा बाळगणार नाही. दुसऱ्याच्या टीकेला अनुसरून स्वतःच्या लेखनात सुधारणा करण्याची वृत्ती मला पटत नाही. ती वृत्ती चुकीची असेल, पण माझं हे असच चालायचं. सर्वसामान्य लेखकाचे मला पटत नाही. सवता सुभा आहे माझा मला वाटेल तेच मी लिहिणार. कोणाच्या टीकेला हार जायचा नाही.''

कादंबरीकार या नात्याने वरेरकर यांनी विशिष्ट कामगिरी पार पाडली आहे. ते कलावादी कादंबरीकार नाहीत. जगाकडे व जीवनाकडे बघण्याची मामा वरेरकरांची काही खास मते आहेत. त्यामुळेच मामा वरेरकर यांच्या वाङ्मयावर नेहमीच सुष्ट दृष्ट टीका होते. मामा वरेरकर यांच्या आग्रही प्रचारकाच्या भूमिकेमुळेच वाङ्मयाला मर्यादा पडलेल्या आहेत. पण ते खंबीर व ध्येयवादी विचारसरणीचे लेखक होते. कलेच्या भूलभूलावणीपासून वाङ्मय अलिप्त आहे त्यांच्या वाङ्मयातील मतप्रचार हाच अतिरंजित व भडक आहे.

मामा वरेरकर यांच्या कादंबऱ्याचे 'तंत्र' समजून घ्यावयाचे झाल्यास ते थोडक्यात सांगता येण्यासारखे आहे. मामा वरेरकर यांच्या कादंबरीतील नायिकांचा स्वभाव आक्रमक व असहिष्णु असतो. त्या जात्याच बंडखोर व तेजस्वी आहेत. पारंपरिकतेचे खूळ मोडून काढावे ही त्यांची उपजत प्रवृती आहे. मामा वरेरकर यांच्या कादंबऱ्यातील

स्त्री - दृष्टी विविध प्रकारची आहे. उच्चकुलांत जन्माला आलेल्या 'गोदू गोखले' पासून ते अकुलिन घराण्यात जन्मलेल्या कल्याणी पर्यंत विविध स्त्री जातीचे त्यांनी सर्वस्पर्शी चित्रण केलेल आहे. गोदू ही संपन्न घराण्यांतील तर मधू ही मध्यमवर्गीय आहे. वेणू वेलणकर ही खाणावळ चालविणाऱ्या एका अभागी विधवेची मुलगी, 'तरते पोलाद' मधील नरगीज ही एका पारशी कुटुंबातील मुलगी आहे. तर अक्कासाहेब ही एका श्रीमंत जहागीरदारांची उच्चविद्याविभूषित मुलगी आहे. 'कुलदैवत' मधील मोगा व तिची मुलगी कल्याणी या दोन स्त्रियांच्या रूपाने मामा वरेरकर यांनी देवदासीच्या जीवन चित्रणाचा प्रयत्न केलेला आहे व तो अत्यंत यशस्वी झालेला आहे.

केवळ पांढरपेशाच्या ठराविक वातावरणांत लहानाच्या मोठया झालेल्या तरूण स्त्रियांचेच चित्रण मामा वरेरकर यांनी केलेले नाही असे नाही तर त्यांत सर्व थराच्या व सर्व दर्जाच्या स्त्रिया त्यांनी रंगविलेल्या आहेत. [illegible] द्वारे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पू [illegible] [illegible] रीतीने [illegible] पु. [illegible] पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झालेली आहे. [illegible] विवाह [illegible] आलेल्या [illegible] [illegible] पूर्ण [illegible] वैवाहिक जीवन [illegible] आलेले आहे.

वरेरकरांची त्यांच्या 'कुलदैवत' ही एक सरस कादंबरी आहे. देवदासीच्या जीवनावर [illegible] ही कादंबरी रचलेली आहे. या कादंबरीचा आरंभ अतिशय वेधक व वाचनीय वाटतो. आरंभीच 'कांदेवाडी चाळी' चे वर्णन आलेले आहे. या चाळीत वामनराव नावाचे एक कोकणस्थ ब्राहमण, शामराव नावाचे एक शेणवी गृहस्थ

व बापूजी नांवाचे एक पाठारे प्रभू असे तीन इसम रहातात. त्यांची मुली अनुक्रमे गंगू, वेणू व माणक. या होत्या त्यांच्या कुटुंबाची नावे अनुक्रमे जानकीबाई, पुतळाबाई व बाबलीबाई ही होती. गंगू व वेणू यांचा विवाह ज्या काळी झाला तेव्हा पासून कादंबरीच्या कथानकाला आरंभ झालेला आहे. आपल्या मैत्रिणीची लग्ने झालेली आहेत. आपण मात्र अविवाहीत हे पाहून माणकला अतिशय दुःख वाटते. घारोबा या नावाचे पाठारे प्रभू जातीतील व्यक्ती तिला पहायला येते. घारोबाच्या इंग्रजीचे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व त्याहीपेक्षा त्यांच्या 'चिरंजीव चिरूटाचे' मामा वरेरकर यांनी केलेले चित्रण अतिशय सुंदर उतरले आहे.

माणक कुलदैवत मंगेशाच्या दर्शनाकरिता आपल्या मैत्रिणीसह मंगेशाला प्रयाण करते. तेथे त्यांना मोगा नावाची एक देवदासी भेटते. मोगा आपले आत्मचरित्र कथन करते. मोगा म्हणजे प्रेम असा ती आपल्या नावाचा अर्थ सांगते. मोगाने आपल्या श्रीमंत धन्याचे घरदार व संपत्ती अग्नीच्या भक्ष्यस्थनी पडल्यामुळे त्याच्या अत्यंत कठीण परिस्थितीत माणक, त्याला आपला मानलेला आहे. मोगाने अकुलिन वेश्यांच्या जीवनचरित्रांचे केलेले चित्रण हृदयस्पर्शी आहे. मोगा, कल्याणी व वेणू या तिघींनी कुलदैवताचा प्रसाद घेऊन एक नवीन धर्तीची खाणावळ सुरू केली.
...बरातील [illegible]

'उमलती कळी' ही मामा वरेरकर यांची एक रहस्यगर्भ व अद्भुतरम्य कादंबरी आहे. 'देवी' या नावाची एक सुविद्य तरूण स्त्री शेषगिरराव नावाच्या आपल्या चुलत चुलत्याजवळ रहात असताना टोपण नांव धारण करून 'उमलती कळी' या नावाची कादंबरी लिहते. या कादंबरीवरून बेळगावात बरीच खळबळ माजते व विरोध प्रदर्शित करण्याकरिता जाहीर सभा घेतल्या जातात. देवी हीच स्वतः या कादंबरीतील हिंदुत्ववादी विचारसरणीवर टीकेचा हल्ला चढविते, श्रीनिवास

कथानायक यांच्या संपादकत्वाखाली बेळगांवात 'खरा हिंदु' या नावाचे वर्तमानपत्र सुरू होते. या पत्रातून 'उमलती कळी' कादंबरी वर प्रतिकूल परीक्षण प्रसिध्द केले जाते.

'उमलती कळी' या कादंबरीच्या लेखिकेची ओळख करून घेण्यासाठी श्रीनिवास प्रकाशकाकडे गेला असताना त्याला देवीच्याच चेहऱ्यामोहऱ्याची स्त्री लेखिका म्हणून दाखवली जाते. व तिचा परिचय करून दिला. जहागीरदारांशी देवीचा विवाह ठरतो व तो मोडतो. पुढे देवीचे रहस्य उलगडून तिचा व श्रीनिवास यांचा विवाह होतो व शेषगिरराव या तिच्या चुलत्याने गिळंकृत केलेली सर्व इस्टेट तिला प्राप्त होते.

या कादंबरीतील कथानक अथ पासून इतिपर्यंत काल्पनिक घटनांनी समृध्द असले तरी या कादंबरीतील वरेरकर यांचे निवदेनकौशल्य निरूपम आहे. [illegible] 'उमलती कळी' या कादंबरीतील मुख्य रहस्य आहे ते नावाचेच. 'उमलती कळी' या कादंबरीत मामा वरेरकर यांचा स्त्रीपक्षाभिमान फारसा तीव्र नाही.

'वेणू वेलणकर' ही मामा वरेरकर यांची रचनादृष्टया नीटस व परिणामकारक अशी कादंबरी आहे. या कादंबरीची काही प्रकरणे अतिशय हृदयस्पर्शी आहेत. वेणूने पहिल्याच प्रकरणांत आपल्या वडिलांच्या मृत्यूचे वर्णन केलेले आहे. तेव्हा ती अल्पवयीन मुलगी होती. वेणू व तिची आई मुंबईला मोठया आशेने येतात. ज्याला पोटापाण्याला मिळत नाही अशी सारी माणसं ज्या मुंबईला जातात नी चांगली गब्बर होऊन येतात या महत्त्वाकांक्षेने त्या मुंबईला आलेल्या असतात. वेणूच्या एका नातलगाकडे आरंभी त्या येऊन राहतात. पण त्यांची तेथे फटफजिती होते. मुंबईतील सरकारी खात्यांत काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याकडे वेणू व तिची आई आश्रयार्थ जाऊन रहातात. त्या अधिकाऱ्याच्या देवतातुल्य पत्नीचे

वेणू विषयीचे प्रेम असामान्य होते. आपल्या मृत्यूपूर्वी तिने वेणूच्या नावाने एक हजार रूपये इतकी रक्कम बॅकेत ठेवलेली होती व त्याच पैशाच्या भांडवलावर ही खाणावळ पुढे नावारूपाला येते. व त्या सरकारी अधिकाऱ्याच्या पूर्वी वेणूला तुच्छ लेखणारा मुलगा बाळासाहेब हा पुढे देशोधडीला लागून वेणू व तिच्या आईच्या आश्रयाला येऊन रहातो. वेणूच्या आईने बाळासाहेबाला सर्व तऱ्हेने आश्रय दिलेला असतो. हा बाळासाहेब आरंभ खाणावळ मॅनेजरचे काम अतिशय चोख रीतीने बजावतो व पुढे थोडीफार अफरातफर करावयास लागतो. सुलोचना नावाच्या वेणूच्या मैत्रिणीला हाच बाळासाहेब निनावी पत्रे पाठवित असतो. आपण अशी पत्र का पाठवितो व आपणांस त्याचे मानसिक समाधान कसे मिळते याचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण बाळासाहेबाने स्वत:च केलेले आहे. बाळासाहेबांचे हृदयपरिवर्तन हे या कादंबरीतील गूढ आहे. या कादंबरीतील बाळासाहेब हा नि:सत्त्व कर्तृत्वशून्य व दुर्बल असा पुरूष आहे. वेणूचा चुणचुणीतपणा व तिच्या आईची कर्तबगारी मनात भरते.

'फाटकी वाकळ' ही मामा वरेरकर यांची ग्रामीण जीवनावरील गाजलेली कादंबरी आहे. या कादंबरीचा नायक रघुनाथ मराठे हा बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्यानंतर ग्रामसुधारणेच्या कार्याकरिता निमगांव नावाच्या खेडयांत येऊन रहातो तेथे आपल्या कर्तृत्त्वाला वाव मिळेल असे त्याला वाटते. कमल जोशी उर्फ किकी ही कॉलेजातील त्याची मैत्रिण मूळची निमगांवचीच बुध्दिमान उत्साही आणि खिलाडू म्हणून साऱ्या कॉलेजात ती ओळखली जात असे. खेडयात आल्या बरोबर सुधारणा एकाएकी होत नसते ही गोष्ट रधुनाथला समजलेली असते. पांडू शेट उर्फ अण्णा या सद्‌गृहस्थाने रघुनाथ त्याच्या कार्यात साध्य केलेले आहे. सेवाधर्माचं व्रत त्याने स्विकारलेले होते म्हणून ब्राहमणांपेक्षा शूद्रांकडेच त्याला अधिक लक्ष

देणे आवश्यक होते. मद्यपाननिषेध व अस्पृश्यता निर्मूलन या कामी त्याला गावात बराच विरोध सहन करावा लागला. रघुनाथरावासारख्या निस्सीम समाजसेवकावर आघात होऊ लागले. जाई या नावाच्या कुळवाडयाच्या मुलीला शिकवण्याचे काम ही त्याने अंगावर घेतले.

या कादंबरीत खेडयाच्या सुधारणेविषयी व मुलोद्योगाविषयी अत्यंत मौलिक विचार आहेत. मुंबईसारख्या शहरात आणि खेडयात आढळणाऱ्या वातावरणांतील तफावत या कादंबरीत आलेली आहे. गर्दी असल्यामुळे मुंबईला कुठेही एकांत मिळणे कठीण असते कोण कुणाकडे फारसे लक्ष देत नाही. पण या खेडेगांवात प्रत्येक माणसाचा प्रत्येक माणसाच्या हालचालीवर अगदी बारकाईची नजर असते. किकी व जनी या दोन तरूणींचे मामा वरेरकर यांनी केलेले व्यक्तिदर्शन परिणामकारक झालेले आहे. स्वभावतः बुध्दिवान असणाऱ्या या दोन मुली समवस्क होत्या. एक अगदीच अशिक्षित, तितकीच दुसरी चांगली सुशिक्षीत दोघीची ही दृष्टी तीक्ष्ण होती. दोघीही सहृदय होत्या. दोघीही बुध्दिमान होत्या पण एक खाणीतून काढलेला हिरा आणि दुसरा कृत्रिम उपायांनी पैलू पाडून चमकदार केलेला हिरा. असे मामा वरेरकर यांनी त्याचे वर्णन केले आहे.

रघूनाथ किकी व जनी या तिघांही निष्ठावंत कार्यकर्त्यांनी निमगांवात खरोखरच स्वराज्य निर्माण केलेले होते. मामा वरेरकर यांच्या 'फाटकी वाकळ' या कादंबरीतून वाचकांना गाव व शहर यातील वास्तव वातावरणाचे अनुभवल्याचा प्रत्यय येतो.

'मी—रामजोशी' ही मराठी वाङ्मयातील अत्यंत नवलपूर्ण व क्रांतिकारक स्वरूपाची कादंबरी आहे. 'फाटकी वाकळ' या कादंबरीचा उत्तरार्ध या कादंबरीत आलेला आहे. रघुनाथ मराठे व त्याच्या दोन सहकारी मैत्रिणी किकी व जनी या तिघांनी ग्राम शिक्षणाचे कार्य पुढे चालविलेले आहे. रघुनाथराव मराठे याने लोकशिक्षणाचे माध्यम म्हणून तमाशासंस्थेचे पुनरूज्जीवन केलेले

आहे. शाहीर नानेवडेकर यांच्या सहकार्याने व हौसाबाई नावांच्या एका अनुभवी तमाशा गायिकेच्या मदतीने रघुनाथरावाने तमाशाचा फड काढलेला आहे. उच्चभ्रू लोकांची तमाशाला नाके मुरडण्याची प्रथा मोडून रघुनाथ रावांनीच आपला तमाशा यशस्वी करून दाखविला आहे.

जनीला गावंढळपणाचा अभिमान आहे. रघुनाथ खेडयांतील धार्मिक भांडवलशाहीचे उच्चाटन करतो. खेडयातील लोक शहरात का जातात व त्यावर कोणती उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. याचे विचार या कादंबरीत आलेले आहेत. किकीचा विवाह एका कॉंग्रेसभक्त बॅरिस्टरशी ठरतो. सहभोजन, अस्पृश्यता निवारण, स्वच्छता मोहिम इत्यादी कार्यक्रमांची धमाल उडवून रघुनाथरावांनी निष्काम कर्मयोगाचे आचारण केले. खेड्यातील [illegible] जागृत करण्याचे [illegible] हे प्रमुख साधन आहे याची खात्री त्यांना पटली [illegible] स्वयंस्फूर्तीने कोणतेही कार्य [illegible] स्वतंत्र होत. [illegible] याचा अनुभव त्यांना आला.

[illegible] व्यक्तीची, एका [illegible] फेची, एका तोलाची [illegible] [illegible] बिघडले [illegible] की, त्यांचा संसार सुखाचा होत नाही. या विधानावरून या कादंबरीचे [illegible] त्या कादंबरीचा नायक दादा एम.ए. झालेला होता. ही परीक्षा दिल्यावर कुठे तरी प्रोफेसर व्हावा ही त्याची महत्त्वाकांक्षा पण पोलिस खात्यांत शिरला व तेथे तो सबइन्स्पेक्टर झाला. सुलेखा हेगडे ही त्यांची पत्नी बी. ए. ची परीक्षा पहिल्या श्रेणीत उत्तीर्ण झालेली एक बुध्दिमान मुलगी आहे. ती आनंदी व खिलाडू स्वभावाची आहे. [illegible] की ही आहे. दादा नेहमी आपल्या नोकरीच्या कामकाजात व्यग्र असल्यामुळे ही आपला दीर बळवंतराव यांच्या सहवासात प्रचलित समाजकारणावर व राजकारणावर चर्चा करीत असते. कुग्रामांत रहाण्याची पाळी

सुलेखावर आलेली असल्यामुळे ती रूष्ट असते. तिच्या चळवळया व वाङ्मयप्रेमी स्वभावाला वातावरण पोषक नसते. बळवंतराव हा बेकार असल्यामुळे तो आपल्या बंधूकडेच रहात असतो. दादा त्याला गांवातील सभाव्याख्यानांचे 'रिपोर्टर' चे काम देत असतो. उषा ताई ही सुलेखाची धाकटी बहीण ही देखील बुध्दिमान आहे. ती कम्युनिस्ट आहे. सुलेखा गावात व्याख्याने देवू लागते व त्याबद्दल तिला अटकही होते. सभा, मिरवणुका याला ऊत येतो या दरम्यान फैजपूर काँग्रेस गाजलेली असते.

उषा ही घमेंडखोर आहे. उषा ही रमेश नावांच्या एका तरूण कार्यकर्त्याच्या मोहपाशांत सापडते पण तो परधर्मीय आहे हे मागाहून कळल्यावर तिची निराश होते उषा व तिची बहीण सुलेखा हिच्या यजमानाचे दादाचे पुढे सख्य वाढत जाऊन ती दोघे रजिस्टर पध्दतीने विवाहबध्द होतात. सुलेखा बळवंतराव यांच्या आश्रयाला जाऊन रहाते. तिचे भावजयीचे नाते संपते 'शिपायाची बायको' या कादंबरीमध्ये दीरभावजयीचा प्रणय दाखवून मामा वरेरकर यांनी वैवाहिक असंतोषाला वाचा फोडली आहे.

'तरते पोलाद' या कादंबरीतील नायिका नर्गिस नायक गोविंद हा रमाबाई व अण्णासाहेब यांचा औरस पुत्र नव्हता. गोविंदालाहि आपली कूळकथा ठाऊक नव्हती. त्यामुळे स्वभावाने एककल्ली व एकांगी बनला होता. गोविंद आय. सी. एस. परीक्षा उत्तीर्ण होता. कुठल्याही मुलीशी लग्न करण्याइतपत आकर्षण त्याला वाटलेले नसते. नर्गिस या पारशी मुलीचा परिचय झाल्यानंतर तिच्याविषयी प्रेमाकर्षण वाटू लागते. रतिलाल व रिचर्डस या दोघांचे नर्गिसचे मन वळविण्याचे यत्न सुरू असतात. नर्गिससारख्या सुशिक्षित मुलीला विशेषत: 'आंग्लशिक्षित मुलीला' सहज आहारी जाणारा मुलगा आवडत नसतो ही गोष्ट ओळखलेली असते.

गोविंदराव हा आरंभापासूनच एकमार्गी होता. व एकमार्गी रहाण्याचीच त्याला सवय जडली होती. गोविंदाच्या मागील डिस्ट्रिक्ट जज्ज यांच्या कारकिर्दीतील एक राजकीय खटला चालतो. त्यातील प्रमुख राजबंदी हनिफा बेगमचा गोविंदा हा मुलगा असतो. दोघांची ताटातूट झालेली असते. आपण मुसलमान म्हणून गोविंदा गोंधळून जातो. आपले मन नर्गिसकडे का धाव घेत असे हे गूढ त्याला उलगडते. नर्गिसच्या राजकीय विचारसरणीचा गोविंदाच्या मनावर अगोदरच परिणाम झालेला असतो. गोविंदाने दिलेल्या आय. सी. एस. च्या राजिनाम्यामुळे सारा मुंबई ईलाखा हादरतो. पण अक्कासाहेब व तिच्या संस्थानिक आई बापांना मात्र त्या बातमीमुळे मोठा आनंद होतो.

गोविंदाच्या मनस्थितीचे भामा वरेरकर यांनी केलेले चित्रण हळूवार व परिणामकारक साधले आहे.

'तोंड मिळवणी' या कादंबरीचे कथानक असे शारदाबाई ही गणपतरावांची धर्मपत्नी त्यांनी तिची उपेक्षा केली. चंपा या नावाची एक वेश्या गणपतरावांची रखेली असते. गणपतरावांच्या मृत्युनंतर या दोघी ही एकत्र येवून राहू लागतात. तारिणी ही शारदाबाईची मुलगी तिच्यावर चंपूताईचे अनिवार प्रेम होते. शारदाबाईचे लक्ष वाङ्मय लेखनाकडे असते. त्याचवेळी गोपीनाथ नावाचा तिरस्काराला पात्र झालेला साधासीधा, भित्रा, एकलकोंडा, विद्यार्थी हा ही वाङ्मय लेखन करीत असतो. त्याचा व शारदाबाईचा परिचय होतो. शरयू ही अकुलीन आईबापाच्या पोटी जन्माला आलेली मुलगी असून तिच्याशी लग्न करीन म्हणून गोपीनाथ वचनबध्द होतो. मधुकर हा तारिणीच्या कॉलेजातील एका चळवळया विद्यार्थी हुशार आहे. कर्तृत्ववान आहे. तरीपण तो तारिणीला योग्य आहे. असे शारदाबाईला वाटत नाही. या दरम्यान मॅट्रिकच्या परीक्षेला तीन चार वेळा बसून नापास झालेल्या

कॉलेजातील लायब्ररीत नोकर असलेल्या काशिनाथ नावांच्या तरूणाचा शारदाबाईचा व तारिणीचा परिचय होतो. काशिनाथ हयाचे वाङ्:मय प्रेम जबरदस्त होते. तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकांपासून अगदी नव्यांतल्या नव्या सामान्य कादंबऱ्या पर्यंत बहुतेक पुस्तके काशिनाथच्या नजरेखालून गेलेली असतात. टोपण नांव घेवून त्याने एक कादंबरी लिहिलेली असते. काशिनाथला चंपाबाई आपला मुलगा समजते. आपला वाङ्:मयीन वारस काशिनाथ आहे. असे शारदाबाईला वाटते. तारिणी मराठी विषय घेवून एम्. ए. व पुढे डी. लिट्. होते. पण तिला मराठीच्या नसून इंग्रजीच्या प्रोफेसरची जागा देवू केली जाते. पाच हजार रूपये घेवून गोपिनाथ दुसऱ्याच एका मुलीशी लग्न करतो. शरयू चवताळते. आपल्या संपत्तीच्या जोरावर मधुकरची ती शेट होते. काशिनाथच्या वाङ्:मय कीर्तीला तारिणी भाळते. व घरजावई होण्याइतका स्वाभिमान विसरणारा जावई आपणास मिळावा म्हणून ती आपल्या आईला सांगते.

'पेटते पाणी' ही [भामा] वरेरकर यांची प्रचारात्मक कादंबरी आहे. दारू हा देशाला जडलेला दुर्धर रोग आहे. त्याचे समूळ निर्मूलन झालेच पाहिजे. दारूमुळे उत्पन्न मिळते. सरकारची व मक्तेदारांची पोळी पिकते पण बहुजन समाजाचे त्यामुळे नुकसान होते. समाजात [illegible] [illegible] हा विचार मांडला आहे.

[illegible] कथानके [illegible]

[illegible]

लेखनाच्या ओघात [भामा] वरेरकर यांनी काही मार्मिक शब्दप्रयोग केलेले आहेत. नवशब्द निर्मितीचे चातुर्य यावरून निदर्शनाला येते. जाणक, चिटवळ, आवठा हे शब्द असून कुत्सा—कुमरी, प्रतिपन्न शिष्य असे संस्कृत शब्द त्यांनी वापरलेले आहेत. [illegible]

मामा वरेरकर यांच्या कादंबऱ्यातील महाविद्यालयीन शिक्षण घेतलेल्या काही स्त्रिया कौतुकापेक्षा उपहासाचाच विषय झालेल्या आहेत. त्यांच्या तडफदार शिकलेल्या नायिका व्यवहार शून्य ठरतात. परिस्थितीचे अंतरंग जाणून घेण्याची पात्रता त्यांच्या ठिकाणी राहत नाही. वरेरकर यांच्या काही कादंबऱ्यातील नायिका प्रतिष्ठित नोकऱ्यांच्या मागे न लागता खाणावळीच्या धंदयाकडे वळलेल्या दिसतात. व तो यशस्वी रीतीने चालवितात. मामा वरेरकर यांच्या काही कादंबऱ्यातील भाषाशैली सुबोध व घरगुती असते. ललित किंवा मार्दव नसले तरी लेखकाच्या बुध्दीप्रखरतेने व आदेशाने ती वाचकांना प्रभावित करते.

मामा वरेरकर यांचे साहित्य हे लोकजागृतीचे खरेखुरे माध्यम आहे. [illegible] तत्त्वज्ञानाची [illegible] महाराष्ट्रीयन जीवनाचे व संस्कृतीचे ते निष्ठावंत उपासक होते व त्याचे हे प्रतिबिंब त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये दिसते. मराठी कादंबरीच्या प्रभावळीत वरेरकर यांना सर्वोच्च लोकप्रियता मिळावी असे म्हणता येण्यासारखे नसले तरी त्यांच्या कादंबरी वाङ्मयाचे महत्त्व व मूल्य निश्चितच श्रेष्ठ प्रतीचे आहे.

मामा वरेरकर यांच्या लिखाणावरील आक्षेप हे वरेरकर यांना मान्य आहेत. वरेरकर यांच्या स्त्री चित्रणात त्यांना स्त्री दाक्षिण्य मंजूर नाही.

मराठी कादंबऱ्याच्या पलायनवादी वाचकांना वरेरकरांच्या कादंबऱ्यामुळे नवे दिशादर्शन खात्रीने घडल्यावाचून राहणार नाही. "पलायनवृत्तीच्या काळात मामा वरेरकर यांनी वास्तववादाचे निशाण फडकत ठेवले," असे कुसुमावती देशपांडे यांचे मत आहे. मराठी कादंबरीचे ते एक महान मानकरी आहेत.

प्रचारांचा दुर्दम्य ध्येयवाद त्यांनी व्रतबध्द होवून पत्करलेले व पुरस्कारलेले हे केवळ एक अंग आहे. महाराष्ट्रीय जीवनाचे व संस्कृतीचे ते निष्ठावंत उपासक होते. म्हणूनच ते आधुनिक कालखंडातील एक महत्त्वाचे लेखक ठरले.

तरी पुढील प्रकरणात आपण वरेरकर पूर्व आणि वरेरकरकालीन कादंबरीचा अभ्यास करणार आहोत.

संदर्भ सूची

१. वरेरकर. भा. वि. (विधवाकुमारी) शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे, शाश्वत साहित्यमाला आवृत्ती तृतीय १९९३ पृष्ठ क्रमांक— ६.

२. वरेरकर भा. वि. (धांवता धोटा) अभिनव प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९७२, पृष्ठ क्रमांक —

[illegible] (मराठी कादंबरीचा इतिहास १९२० — १९४०) [illegible] पब्लिशिंग हाऊस, पुणे पृष्ठ क्रमांक — १४०—१४१.

३. वरेरकर. भा. वि. (शिपायची बायको) हिरजी मोहनजी, मुंबई, १९४३, पृष्ठ क्रमांक — १४०.

४. वरेरकर. भा. वि. (कुलदैवत) मौज प्रकाशन, मुंबई, फेब्रुवारी १२३५, पृष्ठ क्रमांक — ६०, १३४.

५. वरेरकर. भा. वि. (तोंडमिळवणी) नवभारत प्रकाशन, गिरगांव, मुंबई रघुनाथ दिपाजी देसाई — प्रथमावृत्ती पृष्ठ क्रमांक — २०० — २०१.

७. [illegible] श्री. अ. कुलकर्णी [illegible] (मराठी वाङ्मयाचा इतिहास [illegible] पृष्ठ क्रमांक — ३३३.